

USUSRET NOVIM MOGUĆNOSTIMA INTERPRETACIJE I REVITALIZACIJE INDUSTRIJSKOG NASLIJEĐA BELJA, S OSVRTOM NA NEKADAŠNJU ZGRADU RESTORANA PUSTARE KNEŽEVO

MIRELA HORVAT □ Varaždin

Geografski smještaj poljoprivredno-industrijskog kompleksa Belje

Imanje Belje smješteno je u istoimenome baranjskom selu Bilju, odnosno Belju, što je izvedenica od mađarskog naziva Bellye, a prvi se put spominje već 1212. godine.¹ Imanje je osnovano 1698. godine i geografski je smješteno u krajnjemu sjeveroistočnom dijelu Hrvatske, tj. na području Baranje, i pripada općini Beli Manastir. Prostorna i povijesna cjelina Baranje razdijeljena je 1920. godine nakon Trianonskog mira, čime je veći dio (80%) pripao susjednoj Mađarskoj.²

Prirodna, ali i razvojna obilježja tog područja određuju dvije velike rijeke, Drava i Dunav, koje ga omeđuju na istočnoj, južnoj te jugozapadnoj strani. Karakterizira ga ravničarski i blago brežuljkasti plodan panonski teren s bogatim šumama, florom i faunom, a sve zajedno upotpunjuje ljepota prirodnog rezervata Kopački rit.

Baranja na svojem sjevernom i sjeverozapadnom dijelu graniči s Mađarskom i zauzima površinu od 1 149 km².³ Njezinu teritorijalnu strukturu čini devet lokalnih upravnih jedinica: Bilje, Čeminac, Darda, Draž, Jagodnjak, Kneževi Vinogradi, Petlovac, Popovac i grad Beli Manastir.⁴ Zbog svog prostornog smještaja Baranja, kojom prolaze važni međunarodni putovi, ima veliko značenje za tranzitnu povezanost s Mađarskom kao i sa zemljama srednje i zapadne Europe. Najvažnije povijesne prometne komunikacije usko su povezane s već spomenutim dvjema velikim rijekama Dunavom i Dravom, s rimskom cestom koja je vodila od Osijeka prema Pečuhu te s prometnicama uz dunavski limes.⁵ Srednji je vijek uvelike baštinio prometnice koje mu je antika ostavila u nasljeđe, dok je u 16. st., u doba turske vladavine na tim prostorima, sagrađen most koji je povezivao Osijek i Dardu. U 18. st., točnije, u razdoblju od 1772. do 1776. godine, izgrađena je prometnica od Osijeka prema Bilju i dalje prema Mađarskoj. Naposlijetku, 1870. godine zaživio je željeznički sustav prometovanja, čime je Osijek povezan s Mađarskom.⁶ No isključivo tranzitna važnost nije jedina odrednica tog prostora. Baranja sa svojim vodnim bogatstvom, prirodnim i prometnim položajem ima golem potencijal koji još nije prepoznat i iskorišten u razvojnome društveno-ekonomskom i turističkom smislu.

U skladu sa svojim geološkim, geografskim i geomor-

fološkim obilježjima, oduvijek je bila orijentirana na poljoprivredu i industriju tipološki vezanu za poljoprivredu, koja je potaknula razvoj prometa na tom području uspostavljanjem vodnih, cestovnih, a kasnije i željezničkih putova. O toj izuzetno važnoj ulozi za taj kraj svjedoče golemo prostranstva plodnog tla o kojemu je tristo godina ovisila egzistencija poljoprivrednoga i industrijskog imanja Belje.

Baranjski je kraj kroz svoju povijest poznat i po kontinuitetu naseljavanja od prapovijesnog razdoblja, preko antike i srednjeg vijeka sve do novog vijeka, obilježenoga turskim osvajanjima, te u neprekinutom tijeku do danas. Uvijek je glavni poticaj za naseljavanje bila plodna baranjska zemlja. Na njoj danas žive Hrvati, Srbi, Nijemci, Mađari i Romi,⁷ a prema popisu iz 2001. godine, na području Baranje živjela su 42 633 stanovnika.⁸

Kratki povijesni pregled Belja

Pojam i počeci Belja vezani su za imanje na jugu Baranje koje je princ Eugen Savojski dobio od austrijskog cara Leopolda I. kao nagradu za brojne vojne trijumfe, točnije, za pobjedu nad Turcima kod Sente 1697. godine.⁹ Tako je stvoreno imanje po zapadnoeuropskom uzoru, smješteno uz važne rijeke Dunav i Dravu.

Princ Eugen Savojski posjed je podijelio na četiri okruga: biljski, branjinvrški, zmajevački i vilanjski,¹⁰ a njime se upravljalo iz Bilja, mjesta prema čijem je mađariziranom nazivu posjed dobio ime Belje. Savojski je posjedu dao osobni pečat izgradnjom dvorca u razdoblju između 1707. i 1712. godine.¹¹ Dvorac je danas zaštićeno kulturno dobro Republike Hrvatske, a smješten je uz močvarno tlo atraktivnog parka prirode Kopački rit. Posjed u to vrijeme okuplja mnoga sela: Branjin Vrh, Luč, Kamenac, Kozarac, Podolje, Bilje, Batinu, Beli Manastir, Grabovac, Kopačevo, Vardarac, Lug, Kneževine Vinograde, Suzu, Kotlinu, Petlovac, Zmajevac, Draž, Gajić, Topolje, Duboševicu, Majš, Branjinu, Popovac, Podravlje, Šumarinu i Vilany.¹² Kneževine, o kojemu će biti više riječi u nastavku, nastaje tek nakon 1827. godine.

Nakon smrti Eugena Savojskog 1736. godine, Belje postaje vlasništvo austrijskog dvora i plemstva; kraljice Elizabete, a potom Marije Terezije, zatim 1784. godine

IM 44 (1-4) 2013.
RIJEČ JE O...
MAIN FEATURE

¹ Taslidžić, Davorin. *Na vratima naroda, na granici svijetova*. Zavod za baranjsku povjesnicu, Beli Manastir, 1999., str. 129.

² Horvat-Levaj, Katarina; Vučetić, Ratko; Haničar Buljan, Ivana. *Darda dvorac Esterbazy - povijesno-građevni razvoj, valorizacija i prijedlog konzervatorskih smjernica*. Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012., str. 6.

³ *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova (ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 1.

⁴ Stober, Dina; Lončar-Vicković, Sanja; Koški, Željko. *Mogućnost revitalizacije pustara na prostoru Baranje*. U: Tehnički vjesnik 18, 3 (2011.), Strojarski fakultet u Slavonском Brodu, Građevinski fakultet u Osijeku, SlavonSKI Brod i Osijek, 2011., str. 403.

⁵ Horvat-Levaj, Katarina; Vučetić, Ratko; Haničar Buljan, Ivana. *Darda dvorac Esterbazy - povijesno-građevni razvoj, valorizacija i prijedlog konzervatorskih smjernica*. Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012., str. 6.

⁶ Isto, str. 6-7.

⁷ Više o tome napisao je TIMAR Gyorgy u članku: *Demografska povijest Baranje do 1910. godine* u knjizi: *Tri stoljeća Belja*. 40-64

⁸ Stober, Dina; Lončar-Vicković, Sanja; Koški, Željko. *Mogućnost revitalizacije pustara na prostoru Baranje*. U: Tehnički vjesnik 18, 3 (2011.), Strojarski fakultet u Slavonском Brodu, Građevinski fakultet u Osijeku, SlavonSKI Brod i Osijek, 2011., str. 403.

⁹ Prijevod originalnog izvoda iz protokola vođenog pri dvorskoj kancelariji u Beču 1698. godine s njemačkog jezika nalazi se u knjizi: Sršan, Stjepan. *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*. Državni arhiv u Osijeku, građa za povijest Osijeka i Slavonije: knj. XIV., Osijek, 2002. (preveo i priredio Stjepan Sršan).

10 Sršan, Stjepan. *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*. Državni arhiv u Osijeku, građa za povijest Osijeka i Slavonije: knj. XIV., Osijek, 2002., str. 7.

11 Isto, str. 107.

12 Taslidžić, Davorin. *Na vratima naroda, na granici svijetova*, Beli Manastir: Zavod za baranjsku povjesnicu, 1999., str. 61.

13 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova (ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 86-87.

14 Sršan, Stjepan. *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*. Državni arhiv u Osijeku, građa za povijest Osijeka i Slavonije: knj. XIV., Osijek, 2002., str. 12.

15 Više o počecima, razvoju i posljedicama industrijske revolucije u Europi donosi članak na linku: http://www.industrialheritage.org.uk/index.php?option=com_content&view=article&id=5:essay-about-the-industrial-revolution&catid=5:industrial-heritage&Itemid=15

16 Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Naprijed, Zagreb, 1991., str. 5.

17 Karaman, Igor. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb, 1972., str. 195.

18 Isto, str. 177.

19 Isto, str. 5.

20 Isto, str. 6.

21 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova (ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 159.

22 Isto, str. 100.

23 Sršan, Stjepan. *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*. Državni arhiv u Osijeku, građa za povijest Osijeka i Slavonije: knj. XIV., Osijek, 2002., str. 14.

24 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova (ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 383.

25 Isto, str. 710.

26 <http://www.belje.hr/onama/index.asp>

27 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova (ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 144.

28 Isto, str. 115.

vojvode Alberta te naposljetku nadvojvode Karla Ludviga, koji sjedište posjeda seli iz Bilja u Kneževo. Kneževo tako postaje novo upravno središte kasnofeudalnoga, a potom kapitalističkog veleposjeda, koji se počeo razvijati 1860-ih i 1870-ih godina.¹³

Godine 1818. nadvojvoda Karlo Ludvig počinje graditi dvorac i perivoj u samom središtu Kneževa. To je ujedno i razdoblje snažnoga gospodarskog uspona beljskog posjeda.¹⁴ Nadvojvodu Karla Ludviga naslijedio je njegov sin Albrecht Habsburški, u čije vrijeme dolazi do velikih gospodarskih i društveno-političkih promjena u Europi, obilježenih ukidanjem feudalnog uređenja i postupnom proizvodnom modernizacijom i mehanizacijom koju je donijela industrijska revolucija.¹⁵ Posljedice ubrzane industrijalizacije zahvatile su niz gospodarskih grana u Europi, pa i područje tadašnje Hrvatske i Slavonije. Kako bi se unaprijedile gospodarske i ekonomske prilike na domaćem području, započinje prijelaz od tradicionalne manufakturne organizacije prema industrijskoj masovnoj proizvodnji u tvorničkim poduzećima.¹⁶ Osim toga, unaprijeđeni su i prometni, transportni putovi izgradnjom željezničkih pruga, koje se u Slavoniji počinju graditi oko 1890-ih godina,¹⁷ što je ujedno i prva naznaka i početni impuls industrijalizaciji na području Slavonije.¹⁸ Uvođenjem parnih brodova moderniziran je i transport na unutrašnjim vodnim putovima.¹⁹ Reforme su zahvatile i novčarsku djelatnost u koju je uveden organizirani novčarski (kreditni) sustav, dok je agrarna ekonomika obilježena ukidanjem feudalnih odnosa i razvojem kapitalističke privrede.²⁰

U ratnom razdoblju, točnije 1914. godine²¹, izgrađena je uskotračna željeznica čija je zadaća bila povezivanje svih poljoprivrednih uprava i naselja na posjedu Belje, a protezala se u dva smjera: Beli Manastir - Kneževo i Beli Manastir - Jasenovac - Brestovac - Mirkovac - Sokolovac - Zlatna Greda - pristanište Kazuk na Dunavu.²²

Nakon Albrechta Habsburškog, posjedom do 1918. upravlja Fridrich Habsburški, posljednji vladar iz kuće Habsburg. Nakon toga, posjed prelazi u državno vlasništvo, s direkcijom u Beogradu, što je odlučeno 1920. godine Saint-germainskim ugovorom, koji je Baranju podijelio na mađarski i jugoslavenski dio, čime je posjed Belje pripao Kraljevini Jugoslaviji. Otada počinje gospodarska stagnacija i zastoj u daljnjem razvoju produktivnosti posjeda.²³

U Drugome svjetskom ratu imanje je, zajedno s prugom, teško oštećeno i opustošeno. Nakon završetka rata započela je obnova proizvodnje, a Belje je postalo Savezno poljoprivredno dobro te je u tom razdoblju promijenilo različite organizacijske oblike, da bi od 1953. godine postalo Poljoprivredno-industrijski kombinat Belje, s ovim industrijskim pogonima: šećeranom u Branjinu Vrhu, mljekarom u Belome Manastiru, tvornicom poljoprivrednih strojeva u Kneževu, mesokombinatom i trima kudeljarama.²⁴ Osamdesetih godina grade se novi pogoni i proizvodni sustavi iz čijih se temelja razvila

prehrambena industrija ABC u Popovcu.²⁵ Ratnim razaranjem Hrvatske 1991. godine zaustavljena je i devastirana cjelokupna proizvodnja i objekti poljoprivrednog imanja Belje. Nakon rata pokrenuta je obnova proizvodnje te je 2005. godine Belje ušlo u sastav koncerna Agrokor.²⁶

Važno je spomenuti da je Belje već u drugoj polovici 19. st. među prvima u Europi primjenjivalo najsuvremeniju poljoprivrednu mehanizaciju te se potkraj stoljeća osnivaju poljoprivredno-prerađivački kapaciteti za preradu poljoprivrednih proizvoda, a za potrebe proizvodnje grade se i prve električne centrale na području Baranje.²⁷

Cjelokupnu sliku kompleksnoga beljskog industrijskog gospodarstva svojedobno su činile sirane, gostionice, mlinovi, ciglane, mehaničke, kovačke, kolarske, mljekarske, zidarske, tesarske, bačvarske, sedlarske, užarske i bravarske radionice, zatim drvna, metalska, kožna, tekstilna, papirna, prehrambena i kemijska industrija te šećerana.²⁸

Zanimljivo je također istaknuti da je industrija na tom području imala dvojaka obilježja i značenje. Naime, postojali su pogoni vezani za poljoprivredu, dok su u selima bile smještene male obrtničke radionice čiji su proizvodi bili namijenjeni lokalnom tržištu.

Po svojim obilježjima Belje je svojevrsna konurbacija,²⁹ koja je, nedvojbeno, utjecala na razvoj prostora Baranje te imala presudnu ulogu u procesu urbanizacije. Rezultat toga bila je izgradnja zaštitnih nasipa, osvajanje obradivih površina, izgradnja novih naselja, a time i industrijskih postrojenja, izgradnja željeznice koja je nakon nekog vremena ukinuta te izgradnja i modernizacija komunikacijskog sustava.³⁰ Osim toga Belje je imalo velik utjecaj na socijalni razvoj i intenzitet naseljavanja tog prostora, kao i na njegov razvoj i uređenje, osobito nakon Prvoga svjetskog rata. U tim godinama u baranjskim se selima grade infrastrukturni objekti, uvodi se električna struja i podižu se multifunkcionalni objekti, tzv. zadružni domovi namijenjeni društvenim događanjima, te zdravstvene ustanove i nove škole ili se moderniziraju postojeće, u kojima su se obrazovali mladi stručnjaci za potrebe beljske proizvodnje.³¹

Imanje Belje, koje je uz dvadesetak baranjskih imanja bilo drugo po veličini,³² kroz tristo je godina postojanja bilo krupno poljoprivredno gospodarstvo i zaokružena ekonomska cjelina čiji se razvojni proces kretao od početnoga izoliranog perifernog gospodarstva okrenutoga ponajprije lokalnom tržištu (1700. - 1760.), pa sve do modernoga krupnog gospodarstva u kasnijem razdoblju (od sredine 18. st.). Razvojem transportnih putova, osobito željeznice u Europi početkom druge polovice 19. st., omogućeno je otvaranje i približavanje beljskoga gospodarstva europskim tržištima, na kojima se ono moralo mijenjati i prilagođivati širim potrebama i diktatu povijesnih, gospodarskih i političkih okolnosti.



sl.1. Pogled na pročelje zgrade u Kneževu.

Kneževu i njegov povijesni razvoj

Prije negoli prijedemo na povijest nastanka nekada najveće pustare, potrebno je objasniti termin pustare kao specifičnoga stambeno-proizvodnog i industrijskog organizma i sustava te jedinstvene vrste industrijske arhitekture i graditeljskog kompleksa. One su ujedno materijalni dokaz i odraz životnih uvjeta i rada na imanju u doba pojave kapitalističkoga gospodarstva.

Pustare³³

Pojam *pustara* potječe od mađarske riječi *puszta*, što u izvornom značenju podrazumijeva prostranu ravnu stepu u Mađarskoj, namijenjenu uzgoju stoke na otvorenome.³⁴ U industrijsko-poljoprivrednom kontekstu označava izdvojeno imanje naseljeno radi eksploatacije okolnog zemljišta, a pojava pustara veže se uz feudalni sustav. To je oblik organiziranoga i urbanistički isplaniranoga kolektivnog stanovanja karakterističnoga za područje Mađarske, Slavonije i Baranje.³⁵ Također, pustare su jedan od oblika industrijske organizacije proizvodno-stambenih jedinica i označuju najniži samodostatni sastavni dio vlastelinstva.³⁶ Njihova je struktura načelno slična, no ipak se u određenoj mjeri međusobno razlikuju i prilagođuju konkretnoj situaciji i potrebama. Ono što ih povezuje jesu tri glavne urbanističke cjeline koje čine svaku pustaru: upravna zgrada, stanovi i gospodarsko dvorište, s tim da se najprije grade gospodarski objekti, a tek kasnije stanovi za radnike.³⁷ Upraviteljska zgrada s radnim i stambenim prostorom upravitelja uvijek je izdvojena te stilski i arhitektonski kvalitetnije izgrađena i okružena parkom.

Stambeni su prostori ovisili o hijerarhijskom položaju radnika, što se očitivalo na kvaliteti i estetici gradnje. Na najvišem položaju bili su majoraši, majstori I. razreda, podrumari i glavni lugari. Srednji sloj činili su paradoši,

mlinari, biroši i stalni radnici. Dno ljestvice pripadalo je sezoncima smještenima u barakama loše kvalitete, odvojeno za muškarce i žene. Gospodarski dio pustara ovisio je o namjeni pustare, a činile su ga alatnice i spremišta, štale kao osnovni proizvodni objekti beljskih pustara,³⁸ te glavna industrijska zgrada.³⁹

U sastavu pustara uvijek su se nalazili i industrijski objekti ili pogoni za održavanje parnih strojeva potrebnih za obradu polja.

Urbanistički koncept pustara utemeljen je na ortogonalnom rasteru, a sastojao se od glavnih prometnica, objekata pravilnoga longitudinalnog tlocrta te od prethodno spomenute cjeline sastavljene od upravnoga, stambenoga i gospodarskog dijela. Urbanizam pustara počinje se razvijati potkraj 18. st. i kulminira u 19. st., kada je u kvantitativnome i kvalitativnom smislu zabilježena najveća ekspanzija u njihovoj gradnji,⁴⁰ potaknuta ukidanjem kmetstva u Europi i pojavom industrijalizacije.

Prve pustare na Belju izgrađene su sredinom 19. st. na sjevernoj strani imanja, a sastojale su se od stambenih zgrada, kojih je najviše izgrađeno nakon 1870. godine,⁴¹ te objekata za skladištenje plodova i smještaj stoke. Sve su zajedno činile ekonomsko-stambenu cjelinu.

Postupno su se ta mala naselja razvijala u skladu s tehnološkim napretkom i postajala poljoprivredne uprave te sve osmišljenije i funkcionalnije cjeline, čime je stanovanje dobivalo na kvaliteti.⁴² Stambeni objekti postajali su "ušoreni" u ulici, a gradile su se i razne radionice, štale, uskotračna pruga i tvornice.⁴³

Na prostoru Baranje postoje sljedeće pustare: Kneževu, Podlugovi (Busiklica), Židopusta, Zeleno Polje, Širine, Sudaraš, Karanac, Jasenovac, Mirkovac, Zlatna Greda, Sokolovac, Brestovac, Kozjak, Tikveš, Zornice, Brod Pustara, Pijeskovi i Franjina Ada.⁴⁴

Zbog tehnološkoga napretka poljoprivredne proizvodnje

29 Konurbacije, kao tipične strukture gradskih aglomeracija, nastaju u 19. i poč. 20. st. u uvjetima ograničene prostorne mobilnosti ljudi i dobara. Prema Fawcettu, to su područja sa stambenim zgradama, tvornicama i drugim građevinama, gradskim parkovima i igralištima te ostalim objektima. Njihovu strukturu najčešće čini više gradova ili samostalnih upravnih jedinica. Unutar takve strukture postoji određena podjela djelatnosti i jedan glavni centar, a dobivaju ime po pokrajini u kojoj se nalaze ili po najvećem gradu (Vresk, Milan. *Osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb, 1986., str. 144.).

30 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova, ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 380.

31 Isto, str. 383.

32 Karaman, Igor. *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje, studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII.-XX. st.*, Osijek, 1997., str. 146.

33 U ovom radu ukratko iznosimo činjenice o pustarama, budući da to nije glavna tema rada. Detaljnije o tome pišu autori Zdravko Živković i Maja Horvat u radu *Pustare na Belju*. U: *Tri stoljeća Belja*.

34 12MFF Široki Brijeg/ 22. -27. kolovoza 2011., str. 63.

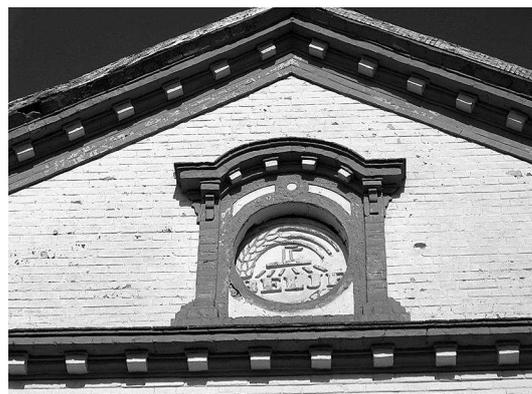
35 Isto.

36 Pacanović-Zvečevac, Kornelija. *Baranjske pustare - jedan drukčiji oblik industrijske arhitekture*. U: Zbornik IV. Međunarodne konferencije o industrijskoj baštini, Rijeka, 21.- 23. travnja 2010.

sl.2. Pogled na bočni dio lijevog krila zgrade.

sl.3. Grb Belja na zabatu glavnog pročelja.

sl.4. Pogled na desno krilo zgrade gdje je nekada bilo Kino "Belje".



37 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova, ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 421.

38 Isto, str. 424.

39 Pacanović-Zvečevac, Kornelija. *Baranjske pustare - jedan drukčiji oblik industrijske arhitekture*. U: Zbornik IV. Međunarodne konferencije o industrijskoj baštini, Rijeka, 21.- 23. travnja 2010.

40 Isto.

41 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova, ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 424.

42 Cilj ovog rada nisu isključivo pustare stoga nećemo preopširno govoriti o toj problematici. Detaljnije o pustarama u članku: Stober, Dina; Lončar-Vicković, Sanja; Koški, Željko. *Mogućnost revitalizacije pustara na prostoru Baranje*. U: Tehnički vjesnik 18, 3 (2011.), Strojarski fakultet u Slavonskom Brodu, Građevinski fakultet u Osijeku, Slavonski Brod i Osijek, 2011., str. 403-409.

43 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova, ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 381.

44 Pacanović-Zvečevac, Kornelija. *Baranjske pustare - jedan drukčiji oblik industrijske arhitekture*. U: Zbornik IV. Međunarodne konferencije o industrijskoj baštini, Rijeka, 21.- 23. travnja 2010.

i razvoja industrije 1980-ih godina pustare polako odumiru, a njihovi stanovnici sele u okolna razvijenija naselja poput Belog Manastira, Kneževih Vinograda, Darde i Mece, gdje se grade kolektivni dvojni stambeni objekti.⁴⁵

Pustara Kneževo. Kneževo (mađ. *Főherceglak*) pustara je smještena na sjeveru Baranje u sastavu općine Popovac, i graniči sa susjednom Mađarskom.

Nastanak pustare Kneževo vezan je za već spomenuti dvorac što ga je Karlo Ludvig počeo graditi 1818. godine. Uz dvorac se tada podižu prateći objekti upravnoga i gospodarskog tipa i tako isprva nastaje naselje Lak⁴⁶, koje potom postaje buduća i najveća pustara Kneževo, a ujedno primjer i rezultat svega što mogu učiniti industrija i njezina kultura. Tu je od 1827. godine bila glavna uprava vlastelinstva Belje iz koje se upravljalo s još petnaestak pustara. Osim objekata poljoprivredne i industrijske proizvodnje te stambenih objekata, kompleks su upotpunjavali i drugi prateći objekti u kojima su se održavale razne kulturne i sportske manifestacije te gospodarski i drugi sadržaji.

Kneževo je iz pustare preraslo u vrlo razvijeno radničko i industrijsko naselje, koje je uz industrijske komplekse i zgrade imalo i radničke stanove oko radionica, činovničke stanove, upravnu zgradu, stan upravitelja, osnovnu, poljoprivrednu i šegrtsku školu u kojoj su se obrazovali radnici za potrebe industrije, crkvu, park, glavno skladište imanja, mlin, dvorac iz kojega se upravljalo imanjem te javne višenamjenske objekte u kojima su bile smještene biblioteke, kino, čitaonice i sl.⁴⁷

Temeljeći svoje postojanje na produktivnome, obrazovnom i kulturnom segmentu svakodnevnog života, pusta-

ra Kneževo dobar je primjer nasljeđa industrijske kulture povijesne, tehnološke, arhitektonske, društvene i znanstvene vrijednosti. Jedna takva zgrada, koja je ujedno i glavni predmet analize ovog rada, zgrada je u kojoj su bili smješteni restoran i hotel i koja je danas prepuštena zubu vremena, kao i ostatak naselja, a nekad je imala atraktivan izgled, veliko gospodarsko, socijalno i kulturno značenje i bila upraviteljska pustara Belja.

Arhitektonsko-urbanistički koncept pustare Kneževo

Naselje Kneževo, koje se razvilo iz prvobitnog naselja Lak, plansko je naselje pravokutnoga tlocrtnog oblika građeno na ortogonalnom rasteru, a okosnica mu je poprečna os dvorca postavljena u smjeru sjeverozapad - jugoistok. Zgrada kasnobarokno-klasicističkog dvorca mijenjala je svoje namjene, da bi 1961. godine u prostoru zgrade uselio arhiv Belja, koji je u funkciji i danas, a čuva arhivsku građu vezanu za gospodarsko imanje Belje. U osi ispred dvorca podignut je blok zgrada u kojima su svojedobno bili činovnički stanovi i stanovi paradnih kočijaša. Jugozapadno od centralne osi je zona poljoprivredno-stočarske proizvodnje i stanovi radnika vezanih za tu djelatnost. Sjeveroistočno od te osi smješten je radionički dio s nekadašnjim stanovima majstora.⁴⁸ U toj se zoni nalazi i zgrada koja je nekada bila restoran i hotel s crvenim salonom na prvom katu, trgovina, mesnica, krojački salon i policijska postaja.⁴⁹

U jugoistočnoj zoni, bliže dvorcu, nalaze se ostali javni sadržaji kao što je crkva, izgrađena 1856. godine,



zgrada nekadašnje škole i stan za učitelja, ambulanta i stan za liječnika, zgrada dječjeg obdaništa te činovnički stanovi s početka 20. st. Između dva rata gradi se nova upravna zgrada, a u sjeverozapadnom dijelu naselja nalazi se i šegrtski dom. Također, tu su u 19. st. bile zadnja postaja beljske željeznice i klaonica.⁵⁰

Tvornički kompleks Kneževa, nekada je obuhvaćao strojarsku radionicu za popravak lokomotiva i strojeva, u sklopu koje je bio niz radionica.⁵¹ Iz tih su se proizvodnih struktura razvili određeni obrti i nametnula se potreba organizacije obrazovanja na Belju, a upravo je škola u Kneževu odraz tih potreba. Na taj je način najstariji oblik beljskog školovanja izrastao na potrebama pojedinih proizvodnji i realiziran je uz strojnu radionicu. Osim spomenute radionice, tu je bio i parni automatizirani mlin, ciglana koja je radila isključivo za potrebe Belja, kolarska radionica, mehanička radionica, radionice oruđa, strojbravarska, bravarska, kovačka, stolarska, remenarska, ličilačka i užarska radionica, upraviteljske i činovničke zgrade, radnički stanovi i objekti javne namjene.⁵²

Navedena obilježja pustare Kneževo potvrđuju da je to bila pustara jedinstvene i plansko-urbanističke koncepcije, obogaćene specifičnim i reprezentativnim graditeljskim objektima i različitosti sadržaja koji svjedoči o napretku i ranoj kapitalističkoj poljoprivredi te o uvjetima rada i života na pustari. Svojom infrastrukturom te graditeljskim i funkcionalnim obilježjima integriranim u svoj sklop, pokazuje tipičan model koji karakterizira i determinira pustaru općenito.⁵³

Nažalost, danas je to neka druga slika i neka druga priča. Od cjelokupnog kompleksa Kneževa i njegovih sadržaja koji su nekad živjeli "punim plućima" i bili ponos Baranje nekolicina njih, poput zgrade nekadašnjeg re-



sl.5. Pogled na bočni dio desnog krila zgrade.

sl.6.-7. Pogled na nadograđeni objekt zgrade sa stražnje strane.

storana, koja je ujedno glavna tema ovog članka, danas su samo napušteni objekti prepušteni svakodnevnom propadanju, a neki od njih više ne postoje, poput škole i kuglane koje su stradale u požaru. Samo je zgrada dvorca u funkciji te se u njoj danas nalazi Arhiv Kneževa. Tu je i crkva iz 1856. godine te radnički, biroški, kočijaški i činovnički stanovi s kraja 19. st.

Sagledavajući cjelokupnu situaciju u kojoj se kompleks danas nalazi, svjesni smo da je to samo blijedi odraz nekadašnjega produktivnog života na tom prostoru, koji treba što prije vratiti u život, prije svega zato što najveća pustara Kneževo svojim gospodarskim, socijalnim, urbanističkim, arhitektonskim i kulturnim značenjem koje je imala u prošlosti, a koje ima i danas, to svakako zaslužuje. Taj specifičan materijalni segment baranjske povijesti i kulture nužno zahtijeva zaštitu i revitalizaciju.

Kao jedan od primjera oživljavanja pustare navodimo pustaru Višnjicu, koja je prva obnovljena i revitalizirana pustara na području Slavonije i Baranje, a nalazi se u općini Sopolje nedaleko od Slatine. Donedavno je to bio zapušteni kompleks sa zgradama, sjedište nekadašnjega propalog poljoprivrednog poduzeća koje je danas pretvoreno u atraktivno turističko odredište Slavonije sa svom potrebnom infrastrukturom, smještajnim i drugim prostornim i uslužnim kapacitetima. Drugi primjer pustare koja također posjeduje sve potencijale za razvoj turizma jest pustara Zlatna Greda u općini Bilje, na istočnom dijelu Baranje, u blizini Dunava, 18 kilometara udaljena od sjedišta Bilja te 26 kilometara od Osijeka.

45 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova, ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 383.

46 Isto, str. 424.

47 Detaljan opis izgleda nekadašnjeg Kneževa iz 1824. godine dan je u knjizi: Sršan, Stjepan. *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*. Državni arhiv u Osijeku, grada za povijest Osijeka i Slavonije: knj. XIV., Osijek, 2002., str. 7. (priredio: Sršan, Stjepan; autor teksta: Payr, Josip), str. 101-103.

48 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova, ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 426.

49 Isto.

50 Isto.

51 *Tri stoljeća Belja*, zbornik radova, ur: Čalić, Dušan. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986., str. 115.

52 Isto, str. 425.

53 O elementima pustare i o njihovim graditeljskim i funkcionalnim obilježjima govore Z. Živković i M. Horvat u članku *Mogućnost revitalizacije pustara na prostoru Baranje* u časopisu *Tehnički vjesnik* 18, 3 (2011), str. 406.



sl.8.-9. Pogled na nadograđeni objekt zgrade sa stražnje strane i ulaz o objekt.

sl.10.-11. Unutrašnjost nadograđenog objekta i vidljiva oštećenja zidova i stropa.



54 Božić, Nikša; Gašparović, Sanja. *IBA Emscher Park-kreativni pristup industrijskom nasljeđu - primjer regije Ruhr u Njemačkoj*, U: *Informatica museologica* 38 (1-2), 2007., str. 6.

55 Opširnije i detaljnije o slučaju obnove i prenamjene industrijske regije Ruhr donose autori Nikša Božić i Sanja Gašparović u članku: *IBA Emscher Park-kreativni pristup industrijskom nasljeđu - primjer regije Ruhr u Njemačkoj* u časopisu *Informatica museologica* 38 (1-2), 2007., 6-21

56 Fernandez Cervantes, Magda, *Industrijska baština: sustav muzeja nacionalnog muzeja znanosti i tehnike Katalonije (mNACTEC)*. U: *Informatica museologica* 42 (1-4), 2011., 6

57 Više primjera i informacija o regionalnim europskim rutama po industrijskim lokalitetima donosi link: <http://www.erih.net/regional-routes/great-britain/heart-of-england.html>

58 O sličnoj inicijativi više govori Magda Fernandez Cervantes u članku: *Industrijska baština: sustav muzeja nacionalnog muzeja znanosti i tehnike Katalonije (mNACTEC)* u časopisu *Informatica museologica* 42 (1-4), 2011

Promotrimo li radi usporedbe neke europske primjere zaštite, obnove i prenamjene industrijskih kompleksa i pojedinačnih objekata, možemo reći da je u tom kontekstu najviše isticana regija Ruhr u Njemačkoj, primjer izrazito kreativnog pristupa problemu koji svojim funkcionalnim rješenjima, inovativnošću i smjelošću ideja, može poslužiti kao uzor i inspiracija za gotovo svaki primjer očuvanja i prenamjene napuštenih industrijskih kompleksa, barem u pojedinim segmentima, ako ne u cjelini. Njezin *pejzažni urbanizam*⁵⁴ ostvaren je putem brojnih mogućnosti urbane, socijalne i gospodarske preobrazbe nekadašnjih industrijskih lokacija, uz poštovanje potreba čovjekova života u zajednici.

Prateći sve jači trend razvoja kulturnog turizma koji polako zamjenjuje masovni turizam, spomenuti projekti rehabilitacije regije Ruhr obuhvaćaju i brojne tematske kulturne putove vezane za povijest industrije na tom prostoru, krajobrazbe industrijskog nasljeđa, pojedine gradove, transportne putove, radnička naselja, parkove i sl.⁵⁵ Spomenuti kulturni putovi samo su jedan od primjera moguće primjene na baranjske pustare i druge industrijske lokacije u okolici, a i općenito. Razvoj takve vrste muzealizacije koja interpretira industrijsko nasljeđe počinje u drugoj polovici 20. st. i zahvaća cijelu Europu.⁵⁶

U nastavku ćemo se posvetiti vrlo vrijednome arhitektonskom objektu nekadašnjeg restorana kao integralnog dijela cjelokupnog kompleksa pustare Kneževo, koju u konačnici treba sagledati u cjelini i rehabilitirati kao cjelinu te komunikacijski povezati s okolnim mjestima, pustarama te gradom Osijekom kao urbanim središtem

baranjskog područja. Takav način sustavnog pristupa i obnove najvažnijih industrijskih kompleksa smještenih na baranjskom tlu otvara mogućnost za novu vrstu turističkih obilazaka - industrijskih ruta, na koje bi posjetitelji odlazili biciklom i tako otkrivali i upoznavali industrijsko nasljeđe Slavonije.⁵⁷ Osim toga, važno je naglasiti potrebu obnove i revitalizacije osječkih industrijskih kompleksa, ali i onih u drugim gradovima, čime bi se muzeografsko i svako drugo djelovanje usmjereno na zaštitu i obnovu industrijske baštine disperziralo na široko geografsko područje Slavonije. Takva je inicijativa opsežna i zahtjevna, ali nije nemoguća. Ona generira nove mogućnosti kulturnoga i gospodarskog razvoja određenog područja. To je način da se područje Baranje afirmira putem novog pristupa i ponude utemeljene na prepoznavanju, vrednovanju i povezivanju zajedničkoga bogatog industrijskog nasljeđa kao segmenta kulturnog dobra i pokazatelja industrijalizacije područja.⁵⁸ Ujedno je izvrsno polazište za razvoj drugačije vrste kulturnog turizma radi regeneracije i aktualizacije industrijske baštine.

Budući da je to vrlo opširna tema i problematika kojoj ćemo se posvetiti nekom drugom prilikom, ovom ćemo prilikom na temelju tipološke i morfološke analize i klasifikacije te stručne valorizacije razmotriti zgradu nekadašnjeg restorana, s posebnim težištem na njezinoj zaštiti i obnovi navodeći nekoliko primjera moguće prenamjene i rehabilitacije.



sl.12.-13. Današnja situacija "Plavog salona" u prizemlju zgrade.

Analiza zgrade nekadašnjeg restorana u Kneževu

Nemogućnost ili nevoljkost sagledavanja spomenute zgrade u širem kontekstu industrijskog krajolika, čime bi se povezala njihova prošlost i potrebe sadašnjeg vremena, rađa problem jer njihovu estetsku i funkcionalnu vrijednost nije valorizirala struka, a ne postoji ni kvalitetan dijalog i konsenzus različitih struka. Manjkavosti su primjetne i u nesustavnom pristupu problematici i obradi industrijske baštine u Hrvatskoj općenito, pa tako i u ovom primjeru.

U nastojanju da se problem riješi, doktorica Tamara Rogić predlaže i govori o specifičnome metodološkom pristupu za sustavnu inventarizaciju i valorizaciju industrijske baštine u Hrvatskoj, utemeljenome na načelima engleske metodologije *cjelovitosti* u zaštiti industrijske baštine.⁵⁹ Nećemo se zadržavati na navedenoj metodologiji rada već je u spomenutom kontekstu navodimo kao dobar alat i pristup u rješavanju problema zaštite industrijskog nasljeđa u Hrvatskoj.

U stilskoj i morfološkoj analizi arhitektonske strukture pojedinačnog objekta osvrnut ćemo se na zgradu restorana u Kneževu, koja je izgrađena u vremenu od 1816. do 1818. godine i dio je vrijedne povijesno-kulturne industrijske baštine uklopljene u impozantan perivoj, zaštićen 1976. godine kao spomenik parkovne arhitekture. Analiza građevne strukture obuhvaća vremensko razdoblje izgradnje objekta, analizu arhitektonskih i stilskih elemenata eksterijera i interijera zgrade te unutarnju prostornu organizaciju, zatim konstruktivni sustav, mate-



rijal od kojega je zgrada građena, tehniku gradnje te sva ostala obilježja uz pomoć kojih definiramo morfologiju stila. U analizi ćemo, među ostalim, predložiti potrebne mjere zaštite i obnove, a uz nekoliko ideja prenamjene i rehabilitacije pokušati zgradu zamisliti u nekim drugim, optimističnijim okolnostima.

Trenutačna situacija i stanje zgrade restorana

Zgrada u kojoj su nekada bili smješteni restoran, kino i hotel u Kneževu nalazi se na Trgu Darka Drevenšeka, u sklopu nekadašnjega industrijskog i gospodarskog kompleksa Belje i trenutačno je u privatnom vlasništvu. Danas je prepuštena slučaju i zaboravu, kako društvenome, tako i onome vezanom za bilo kakvu dokumentaciju o njezinoj postojanju. Da je tako, potvrđuje i činjenica

⁵⁹ Više o spomenutoj metodologiji inventarizacije i valorizacije industrijske baštine govori članak: *Prijedlog metodoloških odrednica za pristup sustavnoj inventarizaciji i valorizaciji industrijske baštine u Hrvatskoj*, autorice Tamare Rogić u: *Zborniku radova II. Međunarodne konferencije o industrijskoj baštini pod motom: Rijeka-grad na vodi i moru*, Pro Torpedo, Rijeka, 2005., 31-43. Autorica također, u drugom članku: *Što zaštićujemo: Definiranje kriterija izbora za zaštitu na primjeru dubanske industrije u Hrvatskoj* u: *Zborniku radova III. Međunarodne konferencije o industrijskoj baštini pod motom: Rijeka, povijesno prometno raskršće Mediterana i Europe*, Pro Torpedo, Rijeka, 2007., govori o cjelovitosti pristupa engleske metodologije u zaštiti industrijskih zgrada i kompleksa, primijenjene na konkretnim primjerima u Hrvatskoj., 361-382

sl.14.-15. Današnje stanje dekoracija reprezentativnog "Crvenog salona" na prvom katu.



da još uvijek nije zaštićena kao kulturno dobro, čak ni preventivno.

Pri istraživanju i skupljanju dokumentacije susreli smo se s pomalo neugodnom spoznajom da materijalnih dokaza i podataka, ni u tiskanoj, ni u pisanoj dokumentarnoj građi ili fotografiji gotovo uopće nema i da su očito tijekom vremena dokumenti koji svjedoče o "životu" zgrade uništeni i izgubljeni. Od prikupljenih izvora postoji samo tlocrt prizemlja i kata zgrade u mjerilu 1:200, ucrtan položaj zgrade restorana i okolnih objekata uklopljenih u kompleks paviljenskog formalnog tipa izgradnje i morfološke cjelovitosti, sa sadržajima poput kuglane, skladišta i praonice rublja, raznih skladišta, stambene zgrade, drvarnice, prodavaonice, caffè bara te ograde od opeke i metala u mjerilu 1:500. Također su poznati i podaci o građevinskoj površini cjelokupnog objekta, od čega prvotni objekt restorana i kina u neto građevinskoj površini zauzima 836, 59 m², bruto građevinskoj površini 1063, 63 m², a bruto volumen iznosi 3 906, 35 m³.⁶⁰ Spomenuti objekt naknadno je dograđen i proširen za potrebe restorana, čija vrijednost 315, 75 m² neto građevinske površine iznosi, 342, 25 m² bruto građevinske površine te 1 403, 24 m³ bruto volumena.⁶¹ Ostala dokumentacija zasada je nepoznata.⁶²

Analiza eksterijera zgrade

Tipološka klasifikacija zgrade određena praktičnom namjenom⁶³ restorana odražava jednostavnu i funkcionalnu jednokatnu građevinu paviljenskog tipa u neorenesansnoj arhitektonskoj interpretaciji, građenu od tradicionalnog materijala - pečene opeke. Cijeli objekt obilježava horizontalno protezanje u prostor, što je dodatno naglašeno vijencem koji odjeljuje prizemlje od prvog kata.

Horizontalni arhitektonskog koncepta suprotstavlja se vertikalna podjela pročelja definirana središnjim rizalitom, pilastrima i rustikalnim kamenovima na uglovima te jednoličnim horizontalnim nizom vertikalnih pravokutnih prozorskih osi.

Glavno pročelje zgrade okrenuto je u smjeru jugozapada, a karakterizira ga središnji plitko istaknuti rizaliti dio s čije se lijeve i desne strane protežu bočna krila od kojih je lijevo gotovo dvostruko kraće od desnoga, naknadno produženoga. Sa svoje unutrašnje, sjeveroistočne strane krilo se produžuje u stupnjevit istak, neku vrstu krila.

Horizontalna elevacija rizalitnog dijela sastoji se od tri dijela, međusobno odvojena profiliranim pojasnicama, a čine je prizemlje, prvi kat i trokutni zabat na vrhu.

U prizemlju je pročelje rastvoreno neupadljivim ulaznim vratima smještenima u sredini, iznad kojih se nalazi blago zakrivljeni nadvoj od plitkih kvadratnih blokova crvene opeke, što ostavlja dojam grafizma. Sa svake strane nalazi se po jedan četverokrilni modularni prozorski otvor ispunjen drvenim mrežištem i također završen istom vrstom nadvoja, ali u manjem mjerilu. Arhitektonsku artikulaciju pročelja naglašavaju rubovi građevine u prizemnom dijelu, koji su sa svake strane dekorirani i istaknuti pravilnim kvadratnim opekama rustikalnog izgleda, izrađenima tehnikom bunjata.

Zidna površina prvog kata na rubovima je naglašena pilastrima i rastvorena trima jednakim dvokrillnim modularnim prozorima polukružnog završetka, nalik na bifore. Modularni prozorski otvori ispunjeni su drvenim mrežištem i veličinom, oblikom te dekoracijom dominiraju cijelim pročeljem, ističući time namjenu i organizaciju unutarnjeg prostora koja je izravno utjecala na oblikovanje pročelja. Doprozornici su od crvene opeke i u

60 Podatke o površini objekata dobila sam od gospodina Lečića iz Arhiva u Kneževu, na čemu mu zahvaljujem.

61 Navedene informacije dobivene su iz sačuvane dokumentacije koje sam također dobila od gospodina Lečića iz Arhiva Belja u Kneževu.

62 Skromne informacije donosi nam i zbornik radova *Tri stoljeća Belja*. Nekoliko informacija usmenim putem dobila sam od ravnatelja Arhiva, gospodina Lečića, kojem se ovom prilikom zahvaljujem na trudu, vremenu i interesu kojeg je uložio u istraživački proces, kako bi pomogao u sakupljanju skromnih, ali zato iznimno vrijednih podataka o ovoj građevini.

63 Tipološka klasifikacija arhitekture na temelju praktičnih namjena javlja se u drugoj polovici 19. stoljeća. Više o tome pogledati u knjizi Giulija Carla Argana: *Arhitektura i kultura*, knj. 4, Logos, Split, 1989.



gornjem dijelu prelaze u plastički naglašene konzole koje podupiru jednostavan istaknuti natprozornik. Prostor između dvaju lukova prozora ispunjen je kružnim plitkim medaljonom, i to na sva tri prozora.

Arhitektonska artikulacija glavnog pročelja definirana je trokutastim zabatom čije su sve tri strane nazubljene i u čijem se središtu nalazi grb beljskoga gospodarstva. Grb je kružnog oblika i u reljefu prikazuje motive tog kraja: savijeni klas pšenice na promatračevoj lijevoj strani sa simbolom industrije u sredini, ispod kojega se radijalno šire stilizirane rijeke Drava i Dunav. Ispod plitkoga reljefnog prikaza velikim i jednostavnim slovima piše *Belje* i godina osnutka - 1697. Grb se nalazi unutar okvira od crvene opeke, a on u gornjem dijelu prelazi u konzole koje nose jednostavno profilirani polukružni nadvoj, nazubljen na unutrašnjoj strani, čiji rubovi izlaze iz kružne putanje nadvoja i protežu se horizontalno na lijevu i desnu stranu. Okvir je oblikom nalik na edikulu u kojoj je smješten grb Belja kao aluzija na nešto sveto i vrijedno poštovanja, umjesto nekadašnjih svetih kipova i slika koje su smještane u edikulu.

Dakle, na zgradi primjećujemo profanizaciju nekadašnjih sakralnih elemenata i jasnu naznaku nove religije - novca, koji stvaraju kapitalističko gospodarstvo i industrija, a to je ono što u tom razdoblju postaje sveto i vrijedno. Simbol toga, grb u edikuli, nalazi se na svima vidljivom i istaknutom mjestu.

Bočna su krila vijencem, koji se nastavlja s rizaltnog dijela horizontalno podijeljena na dva dijela s malo jedno-



sl.16. Unutrašnjost nadograđenog objekta i vidljiva oštećenja.

sl.17. Balustrada na prvom katu.

stavnijim i manjim prozorima od onih na rizaltnom dijelu, ali koji ipak, u umanjenom mjerilu, ponavljaju dekoraciju rizaltnih prozorskih otvora. Prozori prizemlja bočnih krila za polovicu su širine uži od prozora prizemlja središnjeg dijela. Prozori prvog kata na krilima zgrade pravokutnog su oblika i bez lučnog nadvoja - završavaju ravno izbočenim natprozornikom. Postoji također već spomenuta razlika između lijevoga i desnog krila zgrade, pri čemu je desno bočno krilo dvostruko duže od lijevoga, što se jasno vidi na tlocrtu. Na tom produženom dijelu nalaze se slijepi prozori.

Homogenost cjeline zdanja ostvarena je ujednačenim tretmanom cijele zidne površine koju karakterizira dvo-bojnost, postignuta bijelo obojenom zidnom masom od tradicionalne pečene cigle i prirodnom crvenom bojom suzdržanih dekorativnih elemenata, koji stilizacijom i

sl.18. Unutrašnjost nadograđenog objekta restorana i vidljiva oštećenja.

sl.19. Balustrada na prvom katu zgrade.



plitkim izlaženjem iz zidne površine ostvaruju plošnost i dekorativni grafiizam površine, progovarajući odmjerenim i ruralnim jezikom historicizma.

Tlocrtna dispozicija i konfiguracija unutrašnjosti zgrade

Osnovnu oblikovnu tlocrtnu jedinicu čini izduženi pravokutnik koji oblikuje nepravilnu tlocrtnu T-osnovu čije je glavno pročelje orijentirano u smjeru jugozapada. Sastoji se od dva spojena izdužena pravokutna objekta položena okomito jedan na drugi, od kojih je objekt na južnoj strani starije gradnje i većih dimenzija. Spomenutoj zgradi kasnije je pridružen izduženi pravokutni objekt, okomito položen na prvotno zdanje u smjeru sjeveroistoka. Naknadno prigradeno zdanje na sjeverozapadnom zidu obilježava istak u obliku slova L.

Kompleks uokolo zgrade restorana, koji je bio ograđen ogradom od opeke i metala, činila je i kuglana koje danas više nema, skladište i praonica rublja te razni drugi skladišni prostori, stambena zgrada, drvarnice, prodavaonica i caffè bar. Svi arhitektonski objekti kompleksa, osim kuglane, danas još uvijek postoje i primjer su paviljonskoga graditeljskog tipa u kojemu su zgrade međusobno paralelno ili okomito postavljene jedna prema drugoj te svaka zgrada ima jednu jasno određenu namjenu.

Prizemlje objekta

Prostorni koncept unutrašnjosti prizemlja činilo je nekoliko prostorija: kuhinja, velika tzv. Crvena sala, smještena u krilu zgrade, koja je služila za poslovne sastanke direktora, Plava sala, koja u tlocrtu nije jasno naznačena



no možemo pretpostaviti da je također bila smještena u jednome od bočnih krila, na što upućuju dimenzije tih dviju prostorija u krilima, a služila je za domjenke poslovnih partnera. Osim Crvene i Plave sale, spominje se i treća, Velika sala sa šankom, koja je mogla primiti 250 - 300 ljudi,⁶⁴ a najvjerojatnije je bila smještena na katu, na jugozapadnoj strani, što zaključujemo po površini od 91,75 m². Osim spomenutih prostorija, tu je i zahod, zatim horizontalna komunikacija - hodnik u kojemu se nalazila i vertikalna komunikacija - stubišta, a ona su na sjeveroistočnoj strani povezivala prizemlje s prvim katom, te nekoliko manjih prostorija čija je namjena zasad nepoznata. Na sjeveroistočnoj strani nalazio se restoran čije su dimenzije kasnije povećane objektom produžetku. Na jugoistočnoj strani zgrade, u prizemnom krilu, bila je smještena impozantna kinodvorana površine 153,90 m².

Kat objekta

Unutrašnjost prostora na katu definirale su manje privatne prostorije: pet soba raspoređenih na rubnim dijelovima kata, dva ureda, od kojih je jedan bio na sjeveroistoku, a drugi na jugozapadu, zahod i tuš te već spomenuta Velika sala, koja je dimenzijama i smještajem dominirala katom. Prostorije na katu povezivala je s prizemljem vertikalna komunikacija trokrakog stubišta na sjeveroistočnoj strani, a prostorije su bile međusobno horizontalno povezane zajedničkim dugačkim hodnikom.

Podrum objekta

Podrum u tlocrtu ima oblik nepravilnog slova L ili T sastavljenoga od izduženoga pravokutnog objekta sa stubištem te objekta u nastavku, kvadratne tlocrtna dispozicije s istakom u kojemu se nalazi stubište.

Noviji dio objekta

Noviji dio objekta restorana izgrađen je gotovo tridesetak godina kasnije i svojim izduženim oblikom nastavlja se na stari dio zgrade, a služio je isključivo kao restoran s bifeom. Čine ga dvije velike prostorije restorana u nizu,

64 Informaciju sam dobila od gospodina Lečića iz Arhiva Belja u Kneževu.

s bifeom s jedne strane i s kotlovnicom na krajnjemu, suprotnom dijelu. U istaku oblika slova L na sjevernoj strani nalazile su se sanitarne prostorije.

Unutrašnja prostorna organizacija cijele zgrade definirana je nosivom konstrukcijom zidova, a tlocrt jasno pokazuje raspored i organizaciju unutrašnjih prostorija podruma, prizemlja i prvog kata.

Stanje objekta i prijedlozi moguće prenamjene i revitalizacije

Zgrada nekadašnjeg restorana, sagrađena početkom 19. st., zajedno s obližnjim dvorcem i zgradom direkcije, radničkim stanovima, crkvom i drugim objektima, čini izrazito vrijednu povijesno-kulturološku cjelinu savršeno uklopljenu u Perivoj Marije Christine. Svojim atraktivnim dvobojnim eksterijerom i decentnim dekorom od pečene opeke crvene boje te nekadašnjom namjenom, potvrđuje visoku razinu tadašnjeg načina života, ukusa i potreba mjesta, a ujedno odražava konstruktivna i stilska obilježja gradnje 19. st., koja karakteriziraju historicističke graditeljske tendencije. Zgrada je primjer jednostavnoga, praktičnoga i ruralnijega kontinentalnog historizma, što je vidljivo po građevnom materijalu - opeci, te po umjerenome i jednostavnom grafizmu dekora. Zbog navedenih specifičnosti te graditeljskih i stilskih odlika zaslužuje ozbiljnu valorizaciju, inventarizaciju te revitalizaciju.

Degradacija zgrade je neupitna i očita jer ona danas stoji neiskorištena i zapuštena. Kao da su odlomljeni dijelovi zgrade na vanjskim zidovima, na ulaznim stubama te na prozorima, čiji su okviri oštećeni, a stakla razbijena. Usto, krovnište je nužno sanirati, a oštećena je i unutrašnjost objekta.

Zgrada je isprva služila kao pomoćni objekt za osoblje dvorca, nakon čega joj se mijenja namjena i postaje uslužni objekt, odnosno restoran. To je ujedno bila njezina najvažnija i najpoznatija namjena koja je odredila i obilježila ne samo zgradu nego i društveni, gospodarski i kulturni život mjesta i ljudi, stoga je u članku stalno nazivamo zgradom restorana. Prva veća intervencija poduzeta je 1924. godine i obuhvatila je interijer zgrade u kojemu su tada izgrađene Crvena i Plava sala. Nakon toga nije bilo većih intervencija.

Danas su nužne konzervatorske intervencije, što znači da su zgradi potrebne mjere zaštite i obnove radi buduće rehabilitacije i revitalizacije, bilo u izvornoj ili u novoj ulozi. Za početak valja provesti adaptaciju kao jedan od načina da se sačuvaju povijesne i estetske vrijednosti građevine te da se objekt prilagodi suvremenim životnim standardima i potrebama. Adaptacija se mora ograničiti na ono što je nužno za novu i primjerenu namjenu, uključujući izmjene instalacija i oštećene dijelove konstrukcija. Pri tome je nužan oprez kako se intervencijama ne bi narušila vrijednost zgrade kao arhitektonskog spomenika. Ako je ugrožena čvrstoća i trajnost materijala od kojega je zgrada restorana izgrađena, osim adaptacije, potrebna je i konsolidacija. Pri tome je važno da se sa-

čuvaju izvorni materijali i tehnike gradnje.

Zgradi je potrebna prenamjena, odnosno revitalizacija treba je provesti poštujući pritom lokalni i povijesni kontekst kojemu zgrada pripada.

U nastavku ćemo razmotriti nekoliko prijedloga i promišljanja moguće prenamjene zdanja.

S obzirom na to da je objekt izvorno bio restoran i hotel, najbolje bi bilo zgradi vratiti tu namjenu, ako za to postoji mogućnost i potreba mjesta u kojemu se objekt nalazi. Uzmemo li u obzir arhitektonsku pogodnost zgrade, čiji je raspored i podjelu unutrašnjeg prostora definirala izvorna namjena objekta, takav pothvat ne bi zahtijevao drastične promjene, pregradnje i dogradnje interijera vertikalnim ili horizontalnim elementima, što je obično potrebno s, primjerice, velikim jednoličnim prostorima industrijskih hala pri njihovoj prenamjeni za stanovanje ili neku drugu svrhu. Pri tome treba postojati velika doza opreza i obzira prema zgradi kako bi se ona renovirala i revitalizirala bez narušavanja njezina povijesnog identiteta te kako bi jednim svojim dijelom evocirala duh vremena iz kojega potječe u dijalogu i suživotu sa suvremenim prilikama i potrebama.

Potencijal za to svakako postoji jer se u okolici, uz velike površine šuma naseljenih brojnom divljači, atraktivne za lovni turizam, nalaze poznata arhitektonska zdanja koja svjedoče o nekadašnjoj bogatoj i produktivnoj prošlosti Belja - dvorac Eugena Savojskog kao iznimna turistička atrakcija i brojna druga zdanja zanimljiva kao kulturna, povijesna i povijesno-umjetnička vrijednost značajna za razvoj turizma te društvenoga i gospodarskog života. U takvoj bi urbanističkoj cjelini vraćanje zgradi prvobitne funkcije restorana i hotela bilo opravdano. Međutim, tada treba revitalizirati cijelu infrastrukturu i urbanistički sklop jer će samo na taj način pojedinačna revitalizacija biti održiva kao dio kompleksa, a ne kao izolirani objekt.⁶⁵ Ako kapacitet odnosno prostor zgrade dopušta, ona jednim dijelom može postati i muzejski prostor s povijesnom građom mjesta te s izložbenim predmetima koji svjedoče o postojanju, razvoju i funkcioniranju nekadašnjega poljoprivredno-industrijskog kompleksa Belje. Dakle, moguće je vješto objediniti te dvije namjene kako bi objekt ponovno zaživio i bio spašen od daljnjeg propadanja.

U drugoj varijanti cijela zgrada može postati muzej Belja s reprezentativnim izložbenim muzejskim prostorom te ostalim potrebnim muzejskim prostorijama. Usto, posjetiteljima bi osim razgledavanja izložaka u muzeju trebalo ponuditi i turističke rute za razgledavanje okolnih industrijskih objekata.

Uz navedenu muzejsku ulogu, objekt je prikladan i da se u njega useli multifunkcionalni kulturni centar u kojemu će se održavati predavanja, druženja, filmske projekcije, povremene izložbe i sl.

Treća varijanta podrazumijeva vraćanje zgradi njezine prvobitne funkcije restorana i hotela, s tim da bi se neki

⁶⁵ Kao uzoran primjer obnove i prenamjene industrijskog kompleksa i pojedinačnih objekata unutar njega navodimo današnji New Lanark Mill Hotel u Škotskoj, u čijoj je zgradi u 18. st. bila smještena tvornica pamuka. Više informacija o tome može se pročitati na linku: <http://newlanarkhotel.co.uk/>

drugi objekt u njezinoj blizini mogao prenamijeniti u muzejski prostor, primjerice neka industrijska hala. Na taj bi se način postigla simbioza i suživot više objekata i njihovih sadržaja. Zgrada je, među ostalim, pogodna i za arhivsku namjenu, umjesto sadašnje zgrade dvorca - potencijalnog muzeja.

Dakle, mogućnosti i kombinacije za obnovu zgrade i cijelog kompleksa zaista su brojne i izvedive, no da bi se ta promišljanja realizirala, potreban je sustavan pristup problemu.

Umjesto zaključka. Naposljetku, važno je istaknuti da su prednosti nekad restoranske zgrade, čija se problematika izravno veže za komercijalno i socijalno područje industrijske arheologije,⁶⁶ kvaliteta gradnje, položaj i urbanistički sklop u kojemu se nalazi (ako se oživi ostatak urbanističke cjeline, tj. ako se uz turističku ulogu spomenutih objekata uzmu u obzir i ostale potrebe lokalne zajednice - stambene, društvene, gospodarske i kulturne, te potrebe današnjeg čovjeka⁶⁷), njezina veličina, njezin atraktivan izgled, relativno dobro stanje koje treba osigurati što skorijom zaštitom od daljnjeg propadanja te iskoristiti njezin potencijal i mogućnosti te, svakako, njezinu povijesno-umjetničku vrijednost.

Položaj zgrade njezina je prednost, ali i slabost ako se navrijeme ne prepozna vrijednost i isplativost ulaganja u cjelokupni urbanistički i industrijski kompleks. Kvaliteta gradnje, koja i danas hrabro odolijeva zubu vremena, i atraktivan izgled omogućuju brojna "ozdravljenja tog pacijenta", čime bi se osigurao daljnji "život" i svrhovitost u budućnosti. Na taj bi se način ujedno očuvala kolektivna društvena memorija o razvoju, napretku i životu mjesta i njegovih ljudi.

Prijetnje građevini već su spomenuta inercija i ravnodušnost društva prema kulturnoj baštini, prepuštanje zgrade zubu vremena, što znači daljnje propadanje građe, i eventualna radikalna adaptacija, restauracija te moguća neprimjerena i degradirajuća prenamjena objekta, koja bi narušila čitljivost izvornih arhitektonskih struktura i trajno uništila njegovu izvornost i reprezentativnost.

Ako bi u budućnosti uz zgradu restorana oživio cijeli urbanistički sklop s različitim sadržajima, koji su ovdje djelomice i postojali u prošlosti, što nam zorno potvrđuje tlocrt kompleksa (kuglana, stambena zgrada, caffè bar, prodavaonica, restoran, kino; sl. 2.), bio bi to izvrstan primjer zasebne i zaokružene gospodarske, kulturne, edukativne i stambene životne zajednice i cjeline te muzeja *in situ*, što bi, uostalom, utjecalo i na ekonomski napredak i razvoj mjesta.

Takav impozantan industrijski krajolik transformirao bi se iz sada zapuštenog objekta u kojemu je vrijeme stalo u atraktivan i aktivan gospodarski i kulturni subjekt - u sinergijski sklop prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Značenje ovog javnog dobra, koje u sebi akumulira bogato industrijsko i kulturno nasljeđe, je i u ulozi stvaranja

kolektivnoga kulturnog identiteta jedne društvene zajednice koja će se na taj način poistovjetiti i ostvarivati kroz mjesto u kojemu živi. Naravno, to podrazumijeva i povezivanje mjesta s okolnim prostorom, odnosno s vanjskim urbanim tkivom kojemu gravitira. Jer, iako su napušteni objekti industrijskog nasljeđa nerijetko velikim zadatcima i nameću kompleksan problem, istodobno znače nove izazove, promišljanja i mogućnosti.

Treba prepoznati brojne heterogene mogućnosti koje takvi objekti nude i iskoristiti ih uz mnogo volje, upornosti, napora i interdisciplinarnu suradnju različitih struka, kako bi se takvi objekti uspješno integrirali u suvremeni život i zadovoljili potrebe suvremenog društva te postali okosnica ekonomski održivog razvoja mjesta.

LITERATURA I IZVORI

Argan, Giulio Carlo. *Arhitektura i kultura*, knj. IV., Logos, Split, 1989.

Horvat-Levaj, Katarina; Vučetić, Ratko; Haničar Buljan, Ivana. *Darda dvorac Esterbazy - povijesno-gradjevni razvoj, valorizacija i prijedlog konzervatorskih smjernica*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2012.

Informatica Museologica 42 (1-4), Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 2011.

Informatica Museologica 38 (1-2), Muzejski dokumentacijski centar, Zagreb, 2007.

Karaman, Igor. *Iz prošlosti Slavonije, Srijema i Baranje, studije o društvenoj i gospodarskoj povijesti XVIII.-XX. st.*, Osijek, 1997.

Karaman, Igor. *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800-1941)*, Naprijed, Zagreb, 1991.

Karaman, Igor. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb, 1972.

Povijest u nastavi, sv. VIII., br. 15 (1), Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2010.

Sociologija i prostor, 50 (2012) 193 (2), Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, 2012.

Sršan, Stjepan. *Stanovništvo i gospodarstvo Baranje 1766. i 1824. godine*, Osijek: Državni arhiv u Osijeku, građa za povijest Osijeka i Slavonije: knj. XIV., 2002.

Stanković, Ružica. *Geografski prikaz Kneževa*, diplomski rad, Osijek, 1976.

Šašalin, Pavo. *Stanovništvo Baranje, obilježja i procesi*, Samobor: Meridijani, 2005.

Taslidžić, Davorin. *Na vratima naroda, na granici svjetova*, Beli Manastir: Zavod za baranjsku povjesnicu, 1999.

Tebnički vjesnik 18, 3, Strojarski fakultet u Slavonском Brodu, Građevinski fakultet u Osijeku, 2011.

Tri stoljeća Belja, zbornik radova (ur: Čalić, Dušan), Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Osijeku, Osijek, 1986.

Vresk, Milan. *Osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.

Zbornik radova II. međunarodne konferencije o industrijskoj baštini pod motom: Rijeka-grad na vodi i moru, Rijeka: Pro Torpedo, 2005.

Zbornik radova III. međunarodne konferencije o industrijskoj baštini pod motom: Rijeka, povijesno prometno raskršće Mediterana i Europe, Rijeka: Pro Torpedo, 2007.

Zbornik IV. međunarodne konferencije o industrijskoj baštini, Rijeka: Pro Torpedo, 21. - 23. travnja, 2010.

Primljeno: 6. svibnja 2014.

66 O specijalizaciji industrijske arheologije više govori autorica Marijana Marinović u preglednom članku: *Industrijska baština u nastavi povijesti*, objavljeno u časopisu *Povijest u nastavi*, sv. VIII., br. 15 (1), 2010., str. 7-14.

67 Kao primjer koji govori o holističkome i integralnom pristupu orijentiranome prema potrebama lokalne zajednice i problemima napuštenih zgrada industrijskog kompleksa možemo navesti pregledni rad Jasne Cziler *Urban regeneration effects on industrial heritage and local community - Case study: Leeds, UK*, objavljen u časopisu *Sociologija i prostor*, 50 (2012) 193 (2), str. 223-236., u kojemu se autorica kritički i analitički orijentira na konkretan problem industrijskih objekata kompleksa u Leedsu, u Velikoj Britaniji.

features, it has always been a primarily agrarian space and its industry has been related to agriculture, which encouraged the development of transport in the area, with the establishment of waterways, roads and later on railways. Telling of the extremely important role of the region are the vast expanses of fertile ground, which for three hundred years formed the basis for the existence of the agricultural and industrial estate of Belje. Through its history, the Baranja region has been known for a continuity of settlement from Prehistory, via Antiquity and the Middle Ages, all the way up to the modern age, marked by the Turkish conquests, in an unbroken sequence. The main impulse to settlement has always been the fertile soil of Baranja. Living on it today are ethnic Croats, Serbs, Germans, Hungarians and Roma; according to the census of 2011, the population of Baranja was 42,633.

A building that is today abandoned, once a restaurant in one of the greatest and most important Belje heaths, Kneževo, is an important and stylistically valuable architectural monument of the industrial cultural heritage. It was built in the first half of the 19th century. The structure of the former restaurant is today a material testimony and reflection of the conditions of life and work in this great agricultural and industrial estate at the time the capitalist agriculture made its appearance in Croatia. Alas, in today's circumstances, in which this building is almost totally neglected, the value mentioned has been compromised, and it is too little recognised.

Not only is the architectural complex still being exposed to deterioration, which means that its importance is being degraded, but it is not on the list of the protected or at least preventively protected cultural heritage. It was this, along with the beauty and the stylistic and architectural quality of the building and its potential that was the main stimulus and motivation for this paper.

One of the objectives of the research process was to provide a stylistic analysis and detailed description of the complex, which was thus properly expertly evaluated. The structure had not only a restaurant, but a cinema and other rooms, and in its immediate vicinity were many other features listed in the paper. Taking into consideration the current condition of the structures and the former many features in and around it, it seemed necessary and desirable to consider the context all round in the context of the current situation and the needs of the place and the wider surroundings. Hence a second object of this paper was to bring out the great potential of the building and the need for it to be revitalised and have its purpose changed in order to prevent its further deterioration, which will inevitably lead to the loss of its significance as a structure of the industrial cultural heritage.

The paper provides some thoughts and ideas for the change of purpose and revitalisation of the building, which is discussed in the broader geographical and substantial context, covering the integration of the whole of the industrial complex of Belje, Kneževo and wider, for only in this way can the ideas of change of purpose and revitalisation be sustainable. For a comparison, some ideas for the renovation and protection of industrial processes elsewhere in Europe are adduced; they can assist us greatly as guiding principle in this demanding but by all means feasible assignment.

NEW POSSIBILITIES FOR THE INTERPRETATION AND REVITALISATION OF THE INDUSTRIAL HERITAGE OF BELJE – WITH AN EMPHASIS ON THE FORMER BUILDING OF THE RESTAURANT OF THE KNEŽEVO HEATH

The Belje estate is located in the Baranje village of the same name, Bilje or Belje, which is derived from the Hungarian name Bellye, first mentioned in 1212. The estate was defined in 1698, and is located in the extreme north-east part of Croatia, in Baranja, and belongs to the commune of Beli Manastir. The spatial and historical unit of Baranya was divided in 1920 in the Treaty of Trianon, the major part (80%) going to neighbouring Hungary. The natural and developmental characteristics of the region are determined by the two great rivers, the Drava and the Danube, which bound it on east, south and south-west. It features a flatland and slightly hilly fertile Pannonian ground, rich in forests, flora and fauna, all of it complemented by the beauty of the Kopački Rit Nature Park.

On its northern and north-western parts, Baranja borders on Hungary; it occupies an area of 1,149 square kilometres. Because of its location, Baranja, across which pass important international routes, has a great importance for transit connection with Hungary and the lands of Central and Western Europe.

In line with its geological, geographic and geomorphological